

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Duurzaamheid is een kwestie van gezamenlijke verantwoordelijkheid

Voor verduurzaming van onze samenleving en economie was technologie lange tijd het knelpunt. Nu ontdekken we meer en meer dat de moeilijkheid vooral zit in de aanwijzing van verantwoordelijkheden, bevoegdheden en draagvlak. De vraag is wie op welk moment, op welke manier, waarom en in welke mate waarvoor verantwoordelijk is. Het christendemocratische begrip ‘rentmeesterschap’ alleen is niet voldoende in het huidige duurzaamheidsdebat. Behalve rentmeesterschap gaat het bij duurzaamheid ook om gezamenlijke en gespreide verantwoordelijkheid.

door *Pieter Jan Dijkman, Frank van den Heuvel & Jules Kortenhorst*

Dijkman is hoofdredacteur van *Christen Democratische Verkenningen*, Van den Heuvel is directeur Public Affairs bij TNO en Kortenhorst is voorzitter van de raad van commissarissen van Topell Energy BV en voormalig directeur van de European Climate Foundation.

LANGE TIJD MAAKTE HET DUURZAAMHEIDSDENKEN deel uit van een radicale kritiek op het ‘meer, meer, meer’, op de economie van het nooit genoeg. Inmiddels is duurzaamheid een vast onderdeel geworden van ons spreken over de toekomst: het is een omvattende strategie van modernisering geworden, waarbij economische groei en vergroening geen tegenstellingen meer zijn, maar samengaan, zoals wel blijkt uit een inmiddels ingeburgerde term als ‘groene groei’.¹

Achter de groene-groeigedachte gaan de hoop en de wens schuil dat het anders kan, dat we een leefbare wereld moeten achterlaten voor toekomst-

ge generaties. Want het moet anders, daar is bijna iedereen van overtuigd. De feiten zijn bekend: het klimaat verandert ingrijpend, er is sprake van een verlies van biodiversiteit, overproductie van stikstof en fosfor, ernstige lucht-, water- en bodemvervuiling en chemische verontreiniging.² In de woorden van het Strategisch Beraad voor het CDA: ‘Het draagvermogen van de aarde wordt al decennialang overbelast. De verwachte wereldwijde bevolkingsgroei en de verdere economische ontwikkeling van opkomende economieën heeft grote ecologische, humanitaire en geopolitieke gevolgen. Dit is hét moment om het anders te doen.’³

De vraag is hoe een christendemocratische duurzaamheidspolitiek er precies uitziet. Die moet aan de ene kant te onderscheiden zijn van een al te naïeve, utopische politiek. Het CDA is al vaker besprongen door een *sense of urgency*, maar tussen woord en daad rezen al gauw praktische bezwaren; duurzaamheidspolitiek moet wel realistische politiek zijn. Anderzijds moet een christendemocratische duurzaamheidspolitiek te onderscheiden zijn van het neoliberale denken, waarbij de markt geen middel maar een doel op zichzelf is en private belangen doorslaggevend zijn bij beleidsbeslissingen. Met het begrip ‘rentmeesterschap’ alleen redden we het niet meer. In het huidige duurzaamheidsdebat is de notie van gespreide verantwoordelijkheid minstens zo belangrijk.

GESPREIDE VERANTWOORDELIJKHEID: IEDEREEN DOET MEE

Als christendemocraten zeggen we al vele decennia dat een goed georganiseerde samenleving de juiste balans heeft tussen overheden, het vrije individu en de verbanden waarin burgers zich organiseren. Hierbij laten we ons leiden door de beginselen van protestanten en katholieken huize. De protestante leer van de soevereiniteit in eigen kring, een vrijheidsbeginsel, huldigt dat zelfstandige kringen (gezin, school, kerk, gemeenschap, onderneming) prima los van de overheid kunnen acteren. In ieder geval zo veel mogelijk. Juist omdat we primair uitgaan van de kracht van gemeenschappen. De katholieken kennen het subsidiariteitsbeginsel, onder meer neergelegd in de encycliek uit 1931, *Quadragesimo Anno* van paus Pius XI. Wat een lagere geleiding kan doen, moet niet door een hogere gedaan worden. Hetzelfde geldt voor individuele personen: wanneer deze iets kunnen oppakken, moet hun die ruimte gegeven worden. Het is zelfs een morele plicht niet te interveniëren wanneer dat niet nodig is. Zowel aan publieke als aan private zijde geldt dit. Ook hier zijn dus eerst mensen en de maatschappij aan zet, voordat de overheid in beeld komt. De overheid is in deze visie faciliterend en bewaakt de kwaliteit als uitdrukking van het algemeen belang.

Deze twee beginselen vatten we binnen het CDA samen als gespreide

verantwoordelijkheid. Juist ook in het duurzaamheidsbeleid komen deze verantwoordelijkheidsvragen sterk terug. Waar ligt een verantwoordelijkheid voor ondernemingen, voor maatschappelijke organisaties en voor ieder individueel mens, en wat moet de overheid doen?

Neem energie. Wie zijn de belangrijkste spelers in het energievraagstuk? Grofweg komen we tot de volgende driedeling: energiebedrijven, maatschappelijke organisaties en de overheid. Het ligt echter complexer. Niet alleen energiebedrijven, maar elke onderneming heeft te maken met het energievraagstuk, omdat ze afnemer is van energie en meedoet in het hele spel van schaarste. Daarnaast zijn maatschappelijke organisaties zeer uiteenlopend: de milieubeweging staat soms tegenover de Consumentenbond. Tot slot is ieder individu een gebruiker van energie en daarmee een relevante speler. In wezen speelt in de energiesector steeds de belangenafweging tussen de spelers.

Niettemin zijn nagenoeg alle deelnemers het eens over het eindresultaat: we moeten uiteindelijk toe naar een volledig duurzame energiehuishouding, waarbij de cyclus rond gemaakt is: een circulaire economie. Alles wordt hergebruikt en er zijn geen schadelijke bijproducten. Zelfs de energiebedrijven en de milieubeweging delen dit ideaal.

Het verschil zit in de timing. De milieulobby wil het nu gerealiseerd hebben. De ondernemingen, die werken met investeringen met lange afschrijvingstermijnen, kiezen voor de weg van de geleidelijkheid. Dat is logisch, want als ondernemingen met een gas-, kolen- of kerncentrale deze op stel en sprong zouden inwisselen voor de nieuwste vorm van energiewinning, dan is sprake van kapitaalvernietiging en dus van economische schade. En het ritme van een gas-, kolen- of kerncentrale (dertig tot zestig jaar) conflicteert met dat van een kabinet (drie tot vier jaar).

Festina lente, haast je langzaam, zoals de Romeinen zeiden, zou een goed motto zijn. Je moet opschieten, maar in een verantwoord tempo. Natuurlijk staan dan de ondernemingen soms nog tegenover de milieubeweging, natuurlijk staat de grote ‘incumbant’, de gevestigde energie-

onderneming, tegenover het kleinschalige groene energiebedrijfje, de Consumentenbond tegenover Greenpeace. En natuurlijk staat de consument tegenover de betrokken burger, die ook vaak nog in één persoon verenigd zijn. Iedereen wil

*Iedereen wil groene producten,
totdat hij bij de kassa staat*

groene producten, totdat hij bij de kassa staat. Wanneer we spreken over gespreide verantwoordelijkheid, over subsidiariteit, dan is ook de individuele mens aan zet. Zeker, veel banken en financiële instellingen hebben

schuld aan de kredietcrisis, maar niet zonder individuele mensen die een te duur huis wilden, een te ruime lening en net een half procent meer rente over hun spaargeld. Het begint bij ieders eigen verantwoordelijkheid, wat de andere spelers, bedrijven en overheden, niet ontslaat van hun taak: *noblesse oblige!*

OIKOFILIE

Het probleem van duurzaamheid is het probleem van het 'eigenaarschap', een vanzelfsprekende toegedeelde verantwoordelijkheid. Veel burgers voelen zich geen eigenaar van duurzaamheidsvraagstukken. Dat heeft deels te maken met de onbepaaldheid en abstractie van het begrip duurzaamheid zelf. Het is een containerbegrip: iedereen verstaat er iets anders onder. Het fungeert als een soort sjibbolet: het is een onderdeel van een identiteitsstrijd tussen *believers* en de antiduurzaamheidslobby. Voor de *believers* lijkt duurzaamheid een toverbal te zijn: als je er lang genoeg op sabbelt, komt er vanzelf een mooie kleur. Voor de klimaatontkennings- en antiduurzaamheidslobby, die inmiddels voet aan de Europese grond heeft gekregen, zijn meningen belangrijker dan feiten, en zijn instituties, van de klimaatwetenschappen tot een overheid die een duurzaamheidsbeleid ontwikkelt, de kop van Jut geworden.⁴ Deels ook heeft het gebrek aan eigenaarschap te maken met de omvang van de problemen: problemen als de stijging van de zeespiegel en het broeikaseffect zijn te omvangrijk om te bevatten. De oplossingsrichtlijnen zijn in zekere zin 'maakbaarheidsconstructies': 'wij gaan de CO₂-uitstoot reduceren' of 'wij gaan een duurzame aarde creëren'.

In plaats van aan de oplossing van een abstract duurzaamheidsvraagstuk te werken, kunnen we beter proberen het probleem zo klein mogelijk te maken. Mensen kunnen niet of nauwelijks verantwoordelijk zijn voor een duurzame economie of het verkleinen van het broeikaseffect, maar zij kunnen dat wel zijn voor de wijze waarop zij omgaan met medemensen, dieren en planten.⁵

Interessant is het recente boek van de Engelse filosoof Roger Scruton, vertaald als *Groene filosofie*.⁶ Deze conservatieve denker, die aloude waarden en Engelse tradities als de vossenjacht koestert en uitdraagt, waagt zich nu aan het vraagstuk van de schaarste van grondstoffen en hoe we met onze planeet moeten omgaan. Scruton bepleit grootschalige technische oplossingen, waar de wereldkennis gezamenlijk wordt ingezet. Tegelijkertijd richt hij zich op de 'kleine', menselijke omgeving. Hij introduceert het begrip *oikofilie*, bodemliefde. Wat bedoelt hij hiermee? Scruton betoogt dat mensen in beweging komen als hun eigen directe omgeving geraakt wordt; dan komt het eigenbelang namelijk dichterbij. Vanuit die gedachte

huldigt hij uiteindelijk één spelregel: de vervuiler betaalt. En daar heeft hij een punt: die spelregel is in zekere zin een bevestiging van gespreide verantwoordelijkheid en een verschijningsvorm van het subsidiariteitsbeginsel. Burgers zijn verantwoordelijk voor hun eigen vervuiling. Ze gaan ook mee in dat principe van ‘de vervuiler betaalt’: ze willen hun eigen omgeving immers schoon, veilig, leefbaar houden.

Oikofilie zou een relevante notie voor de overheid moeten zijn als het erom gaat om, zoals dat heet, ‘draagvlak te creëren’. In vraagstukken rond energie en grondstoffen speelt dat draagvlak in toenemende mate een belangrijke rol. Grote energieprojecten gaan enkel nog door wanneer er voldoende steun is op lokaal niveau. Windparken, CO₂-opslag en schaliegas gaan niet zozeer over de techniek, maar over de vraag of mensen zich nog wel thuis voelen naast zo’n energievoorziening, die we ook weer niet willen missen. Psychologen en sociologen kunnen hier meer doen dan ingenieurs. Of, om in termen van gespreide verantwoordelijkheid te spreken: technologie heeft mensenkennis nodig. Bètamensen kunnen de gammavraagstukken niet oplossen, want deze vragen juist het vermogen om in verschillende arena’s te acteren met altijd aanwezige onzekerheidsfactoren, die variëren in tijd en omstandigheden. Gamma en bèta kunnen elkaar versterken.

Oikofilie: de mensen denken dicht bij huis. De Vlaamse journalist Thomas Blommaert beschrijft in zijn boek *Ik was nog nooit in Zelzate geweest* de microkosmos van Zelzate, een Vlaams dorpje dat overvallen werd door de tijd, de vooruitgang en de industrie.⁷ In Zelzate, gelegen in de Kanaalzone tussen Terneuzen en Gent, verandert alles – de politiek, cultuur, winkels, de mensen, de sociale cohesie – door de komst van zware industrie. Decennialang walsten politiek en bedrijfsleven over de lokale gemeenschap heen: de directe omgeving werd genegeerd.

Communicatiestrategen denken steeds aan alles, behalve aan de mensen dichtbij. En dat is uiteindelijk funest voor draagvlak, realisatie en succes. Het omgekeerde is ook vaak waar: wanneer de lokale gemeenschap een project steunt, of niet tegen is, kan dat Haagse beslissers overtuigen.

OVERHEID EN MARKT

Het is weliswaar belangrijk om eigenaarschap te bevorderen en voor burgers abstracte duurzaamheidsvraagstukken zo klein mogelijk te maken, maar dat neemt niet weg dat problemen als klimaatverandering en CO₂-uitstoot simpelweg bestaan en globaal van aard zijn. In de woorden van minister Verhagen van Economische Zaken, Landbouw en Innovatie: ‘Het vraagstuk duurzaamheid valt echt niet meer te ontkennen.’⁸

De Nederlandse overheid wil de EU-doelstellingen van 20 procent CO₂-reductie en 14 procent duurzame energie in 2020 via de markt bereiken. Het kabinet-Rutte is ervan overtuigd dat regelgeving en subsidies niet leiden tot het gewenste effect. Regels verstikken en subsidies verhinderen dat op langere termijn houdbare oplossingen worden gevonden. De 59 Green Deals van Verhagen en staatssecretaris Atsma van Infrastructuur en Milieu kunnen worden opgevat als een praktische uitwerking van deze visie: de overheid is er vooral voor om belemmeringen voor de economische sectoren weg te nemen zodat die zelf ruimte krijgen voor een duurzaam beleid.

Vanuit de notie van eigen verantwoordelijkheid is er veel voor die visie te zeggen. Maar de huidige praktijk laat zien dat we nog ver verwijderd zijn van marktcondities die het bedrijfsleven stimuleren tot investeringen in energiebesparende en koolstofarme technologieën zodat de EU-duurzaamheidsdoelstellingen worden gehaald: de daarvoor ontwikkelde beleidsinstrumenten zijn vooralsnog niet adequaat en creëren onvoldoende het kader waarbinnen marktpartijen ‘automatisch’ de juiste beslissingen nemen. Dat geldt bijvoorbeeld voor het belangrijke instrument van CO₂-emissiehandel, een sleutelinstrument in de ogen van het kabinet-Rutte: de prijs van CO₂ is momenteel eenvoudigweg te laag om een significante energiebesparing in de industrie te bereiken. Nederland heeft, zo blijkt uit onderzoek, daarbij nog een extra inhaalslag te maken. Momenteel ligt de Nederlandse uitstoot van broeikasgassen nog altijd boven het gemiddelde en stijgt die uitstoot nog steeds. In 2010 bleek al uit een studie van Yale University dat Nederland als het ging om duurzaamheid op de twintigste plek stond, nog achter landen als Roemenië en Tsjechië. Onlangs bleek opnieuw dat Nederland, gemeten naar een tiental milieucriteria, onder aan Europese ranglijstjes bungelt. Het is niet verwonderlijk dat we als het gaat om duurzame energieproductie achterlopen ten opzichte van Oostenrijk en Zweden (waterkracht) of zuidelijker gelegen landen (zonne-energie). Wel verbazingwekkend is dat de Nederlandse lucht, water en bodem tot de vieste van heel Europa behoren. Nederland is koploper in Europa op het gebied van overbemesting met stikstof en vervuiling van oppervlaktewater met meststoffen en bestrijdingsmiddelen. Nederland blijkt, kortom, ondanks dat het tot de rijkste landen van Europa behoort, zijn leefomgeving minder goed te beschermen dan andere EU-landen.⁹

De markt lost deze milieuproblemen niet op. En als de markt faalt, heeft de overheid een taak. Zoals het in *Centesimus Annus* van paus Johannes Paulus II, uit 1991, staat: ‘Het is een taak van de staat om te zorgen voor de verdeling en de bescherming van de collectieve goederen, zoals het natuurlijke milieu en het menselijke milieu, waarvan het behoud niet eenvoudig verzekerd kan worden door de mechanismen van de markt.’

De markt voor schone producten komt, zo blijkt uit het verleden, vaak traag op gang. De aanloopkosten zijn hoog, en de oude markt laat zich niet zomaar wegdrijven. In dat geval is overheidsbeleid zinnig en nodig. Het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA heeft al eerder een instrumen-

Als de markt faalt, heeft de overheid een taak

tarium voor een transitiebeleid ontwikkeld. Dat komt kort gezegd hierop neer: in eerste instantie kan het zinvol zijn om, vanuit het principe van 'de vervuiler betaalt', te werken met prijsprikkels, via subsidies of heffingen. Naarmate

het nieuwe, schone product zich heeft bewezen en gemakkelijker ter beschikking komt, doet de overheid er goed aan om te werken met normen en regels. Prijsprikkels zijn dan niet meer nodig; via normen kan de overheid dan afdwingen dat de vervuiling verdwijnt.¹⁰

Het Europese CO₂-emissiehandelssysteem is een belangrijke en goede stap in de richting. Voor Nederland liggen er nog kansen in een verdere vergroening van het belastingstelsel. In 2010 bedroeg de opbrengst van groene belastingen in Nederland ongeveer 20 miljard euro, waarmee Nederland tot de koplopers in Europa behoorde. De komende jaren zal de opbrengst van groene belastingen naar verwachting echter afnemen door het schrappen van de belasting op verpakkingen, afval en water, samen goed voor circa 750 miljoen euro. Daarnaast zou Nederland perverse prikkels, die voor het milieu de verkeerde kant op werken, kunnen afschaffen. Afschaffen van alle zogenaamde milieuschadelijke subsidies kan de Nederlandse schatkist een bedrag opleveren dat kan oplopen tot 10 miljard euro. Ten slotte is een effectief innovatiebeleid cruciaal.¹¹

De algemene criteria die dikwijls worden gehanteerd voor energie-innovaties zijn: betaalbaar, betrouwbaar, schoon en ruimtelijk inpasbaar. Maar dat is de theorie. In de praktijk is sprake van botsende belangen. De transitie naar een duurzame economie zal pijnlijk zijn voor gevestigde belangen. Met name de 'oude economie' zal moeite hebben zich aan te passen. Zo zal de oude, vervuilende industrie, die zwaar leunt op fossiele energie, niet zomaar mee kunnen gaan met de groene koplopers. Dan heeft de overheid echt een taak om te werken met prijsprikkels of zelfs normen op te leggen. Het werkt, zo leert het verleden. De Europese auto-industrie is een mooi voorbeeld. Lange tijd keerde de industrie zich tegen dwingende duurzaamheidsnormering van de Europese overheid. Maar het bedrijf dat zich het meest verzette, BMW, is nu leidend op het gebied van duurzame auto's.

BESLUIT

Johan Rockström, directeur van het Stockholm Resilience Centre, schetste in zijn baanbrekende artikel in *Nature*, 'Planetary boundaries', een spannend vooruitzicht. De aarde heeft volgens hem negen biofysische drempels, die niet overschreden mogen worden. Als we binnen de grenzen blijven, zou de aarde genoeg veerkracht hebben om het te kunnen redden. Rockström gebruikt de term resilience, veerkracht. Het slaat niet alleen op het vermogen om te herstellen van een ramp en weer op te krabbelen, maar ook om er een nieuwe draai aan te geven. Een sociaal-ecologisch systeem is dan zowel in staat de schokken van sociale, financieel-economische en ecologische crises te boven te komen, maar het kan ook zichzelf vernieuwen en zichzelf opnieuw uitvinden.¹² Dat biedt perspectief, ook voor de duurzaamheidspolitiek in Nederland.

Evenals bij financieel-economische vraagstukken geldt voor de duurzaamheidspolitiek de drieslag van korte, middellange en lange termijn. Voor de korte termijn is energiebesparing een snelwerkende en de meest directe oplossing. Voor de middellange termijn zijn investeringen in duurzamere mobiliteit en gebouwen nodig. Voor de lange termijn spreken we over nadenken over wezenlijk duurzame oplossingen die eveneens breed toepasbaar zijn en economisch rendabel. Nadenken over gewenste en noodzakelijke groei van de economie past in dat kader.

De christendemocratische notie van gespreide verantwoordelijkheid kan zeer behulpzaam zijn bij het zoeken naar een realistische en breed gedragen duurzaamheidspolitiek. Ze is de parel van de christendemocratie, omdat deze zo scherp de kern van ons gedachtegoed weergeeft: wie is op welk moment, op welke manier, waarom en in welke mate waarvoor verantwoordelijk? Niemand kan zich verschuilen, bij geen enkel maatschappelijk vraagstuk. Inderdaad: de vervuiler betaalt, maar de rentmeester heeft ook het voordeel. Gedreven door eigenbelang, idealen en natuurlijk ook het hogere doel de planeet achter te laten voor de volgende generaties, rentmeesterschap. Dit rentmeesterschap heeft echter de structuur en de discipline nodig van gespreide verantwoordelijkheid. Of misschien beter: gezamenlijke verantwoordelijkheid.

Noten

1 'Groene groei' wordt door de Planbureaus als volgt omschreven: 'Kern van groene groei is de combinatie van economische groei en het verminderen van de druk op natuurlijke hulpbronnen. Dit betekent dat de negatieve

milieutrends voor klimaat en biodiversiteit worden omgeboogen en het gebruik van eindige grondstoffen wordt verminderd, zonder dat dit ten koste gaat van de huidige welvaart.' Centraal Bureau voor de Statistiek, Centraal Planbureau, Planbureau voor de Leefomgeving en Sociaal en Cultureel Plan-

- bureau, *Monitor Duurzaam Nederland 2011*. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek, 2011, p. 33.
- 2 Zie de bijdrage van Constanza, Rockström en Steffen in deze CDV-bundel.
 - 3 CDA Strategisch Beraad 2012, *Kiezen en verbinden. Politieke visie vanuit het radicale midden*. Den Haag: CDA, 2012, p. 27.
 - 4 Zie de bijdrage van Jan Paul van Soest in deze CDV-bundel.
 - 5 Zie de bijdrage van Jan Hoogland in deze CDV-bundel.
 - 6 Roger Scruton, *Groene filosofie. Verstandig nadenken over onze planet*. Amsterdam: Nieuw Amsterdam, 2012.
 - 7 Thomas Blommaert, *Ik was nog nooit in Zelzate geweest*. Berchem, Antwerpen: Epo, 2010.
 - 8 Zie het interview met Maxime Verhagen in deze CDV-bundel.
 - 9 CBS, CFB, PBL en SCP 2011; <http://www2.natuurenmilieu.nl/nieuws/perscentrum/20111015-nederland-is-meest-vervuilde-land-van-europa>. Persbericht van de stichting Natuur & Milieu, 15 oktober 2011.
 - 10 Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, *Keuzes voor duurzaamheid. Energie op de drempel van transitie*. Den Haag: Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, pp. 53-56; Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, *Gezocht: maatschappelijke vernieuwers. Gevonden: de ondernemer; de burger en de professional; het gezin*. Den Haag: Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, 2006.
 - 11 Zie de bijdrage van Hajer, Dietz en Hanemaaijer in deze CDV-bundel.
 - 12 J. Rockström e.a., 'A safe operating space for humanity', *Nature* 461 (2009), pp. 472-475; J. Rockström e.a., 'Planetary boundaries. Exploring the safe operating space for humanity', *Ecology and Society* 14 (2009), nr. 2, www.ecologyandsociety.org/vol14/iss2/art32.